

Досягнення і проблеми раннеслов'янської археології в УРСР

Великий вклад слов'янських народів у боротьбу й перемогу над фашизмом та в будівництво комуністичного суспільства привернув увагу світової громадськості і посилив інтерес до слов'янської історії, в тому числі й до далекого минулого слов'ян. В європейській археології це ознаменувалося новими пошуками і дослідженнями слов'янських пам'яток — поселень, городищ, могильників, викликало необхідність теоретичних узагальнень¹.

Найважливішим досягненням слов'янської археології післявоєнних років було відкриття пам'яток V—VII ст. н. е., що до того часу майже не вивчалися. Їх широкі дослідження, а також розкопки поселень і могильників першої половини I тисячоліття н. е. у Східній і Центральній Європі відкривають дальші можливості вивчення тих соціально-економічних та етнокультурних процесів, що зумовили виникнення ранньосередньовічної слов'янської спільності та розселення слов'ян на нових територіях.

Разом з тим нагромадження археологічних матеріалів ставлять перед дослідниками проблеми, що вимагають нових теоретичних розробок, уточнень і перегляду застарілих концепцій та положень.

Центральне місце відводиться проблемі слов'янського етногенезу, що вважається однією з найскладніших в європейській історіографії. З питань про походження слов'ян, формування їх території, визначення належних їм археологічних культур ведеться найбільш гостра боротьба радянських археологів з представниками буржуазних шкіл і напрямів, зокрема прихильниками готської теорії. Як відомо, ці дослідники пов'язують виникнення багатьох культур першої половини I тисячоліття н. е. на території Центральної і Східної Європи з давніми германцями, перебільшуючи їх роль в історії народів Європи в цей період². Гостра полеміка з питань етнічної належності, хронології, території поширення багатьох пам'яток Східної Європи на рубежі та в другій чверті I тисячоліття н. е. розгорнулася і серед радянських археологів³. Все це вимагає конкретного підходу до вивчення проблем ранньослов'янської археології, використання всіх, у тому числі й нових, ефективних методів досліджень — від картографування і типологічних збірок до палеоботанічних, палеоекономічних, металографічних розробок, а також застосування статистичних та інших узагальнюючих методів. Особливу увагу необхідно приділити питанням організації комплексних досліджень, узгодження археологічних висновків з історичними, лінгвістичними, антропологічними та етнографічними джерелами. Як показала практика, фахівці якоїсь однієї з цих дисциплін неспроможні розв'язати проблему слов'янського етногенезу та інші питання історії ранніх слов'ян.

Історична наука довела безумовність існування слов'янської етнічної спільності, але поки що не змогла дати вичерпної відповіді на питання про шляхи і час її виникнення і визначити територію, на якій вона сформувалася.

¹ У 1965 р. був створений Міжнародний союз археологів-славістів, метою якого є координація досліджень в галузі слов'янської археології. Цей союз через кожних п'ять років організовує міжнародні конгреси, присвячені вивченню слов'янських старожитностей. Три конгреси (у Варшаві 1965 р., Берліні 1970 р., Братиславі 1975 р.) уже відбулися. Доповіді та матеріали опубліковано, і вони стали значним внеском у розвиток слов'янської археології.

² *Смішко М. Ю.* Відносно концепції про германську належність культури полів поховань.— МДАПВ, 1961, вип. 3.

³ *Проблеми изучения черняховской культуры.*— КСИА АН СССР, 1970. № 121.

Як відомо, писемні джерела вірогідно фіксують наявність слов'ян лише в середині I тисячоліття н. е., коли вони виступають на історичній арені Східної і Південної Європи уже як сформований народ. Раніші згадки про слов'ян під ім'ям венедів, що належали римським авторам I—II ст. н. е. — Плінію Старшому, Тациту і Птоломею, — дуже уривчасті й приблизні. Якщо навіть прийняти без застережень, що венеди I—II ст. — це слов'яни, для чого є певні дані, то й тоді їх територіальне розміщення залишається нез'ясованим. Історичні джерела самі по собі не дають змоги розкрити ті процеси, що призвели до формування в середині I тисячоліття н. е. слов'янської спільності, яку мають на увазі візантійські автори VI ст. — Прокопій Кесарійський, Маврикій Стратег, Йордан та інші⁴ — і яка знаходить тепер підтвердження в єдиній матеріальній культурі слов'ян цього часу на території від Дніпра до Ельби і від Прип'яті до Дунаю.

Важливе місце в дослідженні слов'янського етногенезу належить лінгвістиці, оскільки вивчення мови в її розвитку нерозривно пов'язане з історією народу — носія цієї мови. Дослідники-слависти багато зробили для реконструкції загальнослов'янської мови як реальної лінгвістичної одиниці, що існувала протягом багатьох століть⁵. Вони цілком успішно розв'язали питання про відношення слов'янської мови до інших індоєвропейських мов і тим самим показали, що слов'яни є окремою етнічною спільністю у сім'ї індоєвропейських народів. Однак ряд питань етноїсторії слов'ян неможливо з'ясувати лише методом порівняльного мовознавства, оскільки історія мови й історія народу не завжди збігаються. Крім того, мові явища звичайно не піддаються датуванню, що значною мірою зменшує їх історико-пізнавальні можливості.

Не можна не відмітити тієї корисної роботи, яку провели антропологи по вивченню фізичного типу слов'ян⁶. На жаль, антропологічні дослідження в галузі слов'янського етногенезу досить обмежені, оскільки у більшості лісостепового населення Східної і Центральної Європи був поширений обряд трупоспалення. Найраніші, безсумнівно слов'янські, поховання V—VIII ст. виявилися трупоспаленнями, що значно звузило джерелознавчу базу, необхідну для типологічних реконструкцій.

При такій ситуації особливої ваги у вивченні найдавнішої історії слов'ян набувають археологічні матеріали. Вони не тільки доповнюють писемні джерела, але й дають нові можливості для відтворення історичного процесу, розкривають невідомі та несподівані аспекти соціально-економічного і культурного життя давньослов'янського населення.

У висвітленні проблеми походження слов'ян важливе місце посідає вивчення зарубинецьких пам'яток.

Ще недовго археологи й історики не мали майже жодного уявлення про характерні риси та складові частини зарубинецької культури, оскільки її пам'ятки були малодослідженими і їх вивчення, по суті, розпочалося лише в 1940 р., коли на південній околиці Києва було виявлено і розкопано великий Корчуватський могильник⁷.

Після закінчення Великої Вітчизняної війни розгорнулися значні за масштабами роботи із зарубинецької проблематики, що розглядалась як один з етапів дослідження проблеми походження слов'ян⁸. Широко поставлені розвідки, проведені багатьма дослідниками, дали змогу окреслити район поширення зарубинецьких пам'яток. Ними виявилися Середнє та Верхнє Подніпров'я і Прип'ятське Полісся, а також Верх-

⁴ *Йордан*. О происхождении и деяниях гетов. Перевод Е. Ч. Скржинской. М., 1960, с. 3.

⁵ *Филин Ф. П.* Происхождение русского, украинского и белорусского языков. Л., 1972, с. 6.

⁶ *Алексеева Т. И.* Этногенез восточных славян по данным антропологии. М., 1973.

⁷ *Самойловский И. М.* Корчуватский могильник. — МИА, 1959, № 70.

⁸ *Итоги и перспективы развития советской археологии. Материалы к Всесоюз. археол. совещ. М., 1945.*

в Подесення, де зафіксовано пам'ятки пізньозарубинецького часу⁹. Пізньозарубинецькі матеріали стали відомі в басейні Південного Бугу¹⁰ та на Грубежі — невеликій лівобережній притоці Дніпра¹¹.

Одержані дані стали основою для складання карт поширення зарубинецької культури¹². На цих картах територія, зайнята її пам'ятками, займає великий простір — від Західного Бугу до верхів'я Десни, що становить близько 500 км, і майже стільки ж — з півночі на південь по Дніпру — від Березени до Тясмина. Автор згаданих карт (Є. В. Махно, І. М. Самойловський, Ю. В. Кухаренко, Л. Д. Поболь та ін.) включили до меж зарубинецьких володінь не тільки простори берегів Дніпра та Прип'яті з досить густо розміщеними поселеннями та могильниками, а й землі, де відомі лише поодинокі та різні за часом чи навіть культурною належністю пам'ятки. Як приклад наведемо могильник Гриневичі Вельмича Західному Бугу (територія ПНР), що датується II ст. н. е. і відношення якого — культурне та хронологічне — до близької територіально-археологічної групи зарубинецьких пам'яток дуже сумнівне, або окремі поховання в нижній течії р. Псел (Дяченки, Мануйлівка), здійснені в настигах курганів, що аж ніяк не є тотожними зарубинецьким похованням без наземних ознак. Ці і подібні до них пункти не можуть бути резервами при встановленні меж поширення зарубинецької культури.

Гадаємо, що зарубинецьку територію не можна розглядати як цілісний, величезний за розмірами простір на Поліссі та в Лісостепу. Між окремими її районами з досить густим населенням за часів розквіту цієї культури (II—I ст. до н. е.) були великі масиви незаселених або рідко чи сезонно заселених первісних лісів та полів. Лише на рубежі нашої ери — I ст. н. е. тут почали з'являтися невеличкі селища (типу Тернів на Житомирщині) та окремі поховання (типу Новоселицького на Ірпені) зарубинецького чи близького до нього виду, що відбивали процес переселення людності в заключні часи існування зарубинецької культури.

Як відомо, за останні роки на території Білорусії, РРФСР та України були проведені великі за площею розкопки зарубинецьких пам'яток. На Гомельщині П. М. Третьяковим, Ю. В. Кухаренком, Л. Д. Поболем досліджено поселення та могильник Чаплін¹³, на Поліссі — могильники Велемичі I—II й Отвержичі (Ю. В. Кухаренко та К. В. Каспарова)¹⁴, в Брянській області — поселення Почеп¹⁵ (розкопки Ф. М. Заверняєва). На Середньому Подніпров'ї найбільш масштабними були дослідження поселення на Оболоні в Києві (Г. М. Шовкопляс), Лютежа в гирлі р. Ірпінь (В. І. Бідзіля та С. П. Пачкова), могильника Пирогів (А. І. Кубишев), городища Пилипсикова Гора у Каневі, Бабина Гора та прилеглого до нього могильника Дідів Шпиль на Черкащині, поблизу с. Бучаки (Є. В. Максимов)¹⁶.

⁹ Пам'ятники зарубинецької культури.— МИА, 1959, № 70, с. 6—7.

¹⁰ Хавлюк П. І. Зарубинецька культура Південного Побужжя та Лівобережжя Середнього Дністра.— Археологія, 1975, 18, с. 7, 8.

¹¹ Савчук А. П. Поселение зарубинецької культури в пореччє р. Трубеж.— МИА, 1969, № 160, с. 82—87.

¹² Махно Е. В., Самойловский И. М. Зарубинецкие памятники в Лесостепном Приднепровье.— МИА, 1959, № 70, с. 11—21; Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура.— САИ, 1964, табл. I; Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. К., 1972, с. 18; Поболь Л. Д. Славянские древности Белоруссии. Минск, 1971, с. 188—196; Поболь Л. Д. Славянские древности Белоруссии, с. 8—23.

¹³ Поболь Л. Д. Славянские древности Белоруссии, с. 3—143.

¹⁴ Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья.— САИ, 1971. М.; Каспарова К. В. Зарубинецкий могильник Велемичи I—II.— АСЭ, 1972, № 14; Каспарова К. В. Могильник и поселение у дер. Отвержичи.— МИА, 1969, № 160; Каспарова К. В. Новые материалы могильника Отвержичи и некоторые вопросы относительной хронологии зарубинецької культури Полесья.— АСЭ, 1976, № 17.

¹⁵ Заверняев Ф. М. Почепское селище.— МИА, 1969, № 160.

¹⁶ Шовкопляс А. М. Работы на Оболони в Киеве.— АО, 1974, 1975; Бидзіля В. И., Пачкова С. П. Зарубинецкое поселение у с. Лютеж.— МИА, 1969, № 160; Кубишев А. И.,

В результаті цих та інших робіт, менших за розмірами, але так само ефективних за наслідками, археологічна наука збагатилася численними матеріалами, що являють собою важливе історичне джерело для висвітлення історії стародавнього населення Подніпров'я рубежу нашої ери: на сьогодні уже відомо близько 1000 поховань з різних районів зарубинецької культури, понад 150 жител, в фондах зберігається понад 100 тисяч фрагментів посуду, більш як 2000 цілих керамічних виробів, численні фібули, шпильки, намистини, вироби із заліза тощо.

Нові наукові факти були здобуті під час розкопок самих поселень та могильників.

На поселеннях ранньозарубинецького часу, розташованих в Подніпров'ї на високих прибережних мисах, було виявлено залишки оборонних споруд у вигляді земляних ровів глибиною 2—2,5 м та валів висотою до 2 м, по вершині яких проходила дерев'яна стіна¹⁷. Цим самим встановлено історичний факт існування у населення зарубинецької культури укріплених поселень — городищ, що досі викликало сумніви.

Наявність городищ, де мешкати було дуже незручно (туди нелегко було доставляти воду, паливо, їжу та інші продукти вжитку), де неодмінним фактором була велика скупченість людей, а також домашньої худоби, свідчить про напружену обстановку, в умовах якої існувало ранньозарубинецьке суспільство. Причини цього напруження нам поки що не відомі. Можливо, необхідно було стерегтися сусіднього роду, але, ймовірно, слід вважати небезпеку зовнішнього тиску, що йшов із півдня, зі Степу, де в ті часи скіфська влада змінювалася сарматським пануванням.

На поселеннях були вперше вивчені залишки зарубинецьких жител та господарських споруд, з'ясовані деталі їх конструкцій та принципи розміщення¹⁸, в якому наявна певна система. Житла споруджувались одне біля одного (на відстані кількох метрів) і зосереджувалися невеликими групами. Кожна група складалася з 6—8 жител, розташованих по колу. Вільне місце в середині кола діаметром близько 20 м, очевидно, являло собою спільний внутрішній двір.

Така забудова поселень¹⁹ відбиває соціально-економічну структуру суспільства зарубинецької культури, де ще сильними залишалися традиції великої патріархальної сім'ї, представлені кожною окремою групою жител, в той час як її основою вже стала індивідуальна маласім'я.

Базою індивідуальної сім'ї було кожне окреме житло. Тому воно будувалося невеликим за розмірами, з довжиною стін 3,5—5 м. Житла мали прямокутну або квадратну форму, долівку трохи заглиблювали у землю (до рівня материкового ґрунту), в центрі влаштовувалося невелике відкрите вогнище. Самі стіни споруджувалися з тонких жердин, що закріплялися між численними вертикальними стовпчиками; такий каркас обмазували глиною, штукатурили та білили.

Іншу конструкцію мали житла зарубинецьких поселень Полісся та Верхнього Подніпров'я. Поліські будівлі значно—до 1 м—заглиблені у землю. Це були, очевидно, безстовпові зруби²⁰, що склалися з горизонтально покладених колод. Верхньодніпровські житла будували наземними, з дерев'яними стінами стовпової системи²¹.

Максимов Е. В. Пироговский могильник.— МИА, 1969, № 160; *Максимов Е. В.* Зарубинецьке городище Пилипенкова Гора.— Археологія, 1971, 4; *Максимов Е. В., Петровская Е. А.* Раскопки могильника зарубинецької культури близ г. Капева.— АО, 1972, 1973; *Максимов Е. В., Терпиловский Р. В., Цыдровская Л. А.* Раскопки близ г. Капева.— АО, 1973, 1974.

¹⁷ *Максимов Е. В.* К вопросу о зарубинецьких городищах на Среднем Поднепровье.— В кн.: Скифский мир. К., 1975.

¹⁸ *Максимов Е. В.* Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры, с. 65—69.

¹⁹ *Максимов Е. В.* Зарубинецьке городище Пилипенкова Гора, с. 49.

²⁰ *Кухаренко Ю. В.* Зарубинецькая культура, с. 21.

²¹ *Поболь Л. Д.* Славянские древности Белоруссии, с. 16.

При дослідженні могильників, крім здобуття великого і першокласного археологічного матеріалу, були зроблені спостереження щодо ритуального поховального обряду. Так, з'ясувалося, що для Верхнього Подніпров'я єдиною формою поховання було трупоспалення, на Поліссі й Середньому Подніпров'ї крім кремації застосовували подекуди і трупопокладення; тут трапляються і поховання в урнах, що зовсім невідомі на Верхньому Дніпрі. Є значні відмінності в орієнтації могильних ям, які на Середньому Подніпров'ї та Прип'ятському Поліссі спрямовані вузьким боком до берегової лінії, тоді як на Чаплинському могильнику вони тягнуться паралельно течії річки. В усіх трьох районах різне положення щодо річки займають в могильній ямі залишки померлого — перепалені кістки — та ритуальний посуд.

До таких самих висновків призводить і аналіз кераміки: фрагменти кухонного і столового посуду, а також технологічні й декоративно-орнаментальні деталі (лошіння, ошершавлення, гранування вінець, застосування валиків, інших наліпних деталей, ямок та насічок по краю вінець) мають специфічні особливості в районі Прип'яті, на Верхньому і Середньому Дніпрі.

Природу всіх цих відмінностей обумовили насамперед місцеві культури, які існували тут в попередню добу і стали основою, базою, субстратом зарубинецької культури на Поліссі й Подніпров'ї²². Детальний аналіз її складових частин вказує на присутність у зарубинецькому житлобудівництві, поховальному обряді, керамічному комплексі характерних особливостей, властивих правобережній лісостеповій культурі пізньоскіфського часу V—III ст. до н. е., милоградській культурі VI—III ст. до н. е., пізньопоморській цього самого часу та юхнівській VI—I ст. до н. е.²³

Ось чому у нас є слушні підстави вважати, що названі вище культури другої половини I тисячоліття до н. е. брали певну для кожної з них участь в складному і багатогранному, хоч і нетривалому за історичним часом, процесі формування зарубинецької культури. Саме від них походять специфічні риси, що відрізняють зарубинецькі старожитності Середнього Подніпров'я від споріднених і синхронних пам'яток Прип'ятського Полісся та Верхнього Дніпра.

Ці риси мають чітко визначений етнографічний аспект. Їх наявність дає змогу ставити питання про необхідну диференціацію зарубинецьких пам'яток за основними районами їх поширення. Очевидно, тепер можна уявити існування прип'ятні у II ст. до н. е. — I ст. н. е. на берегах Дніпра і Прип'яті великого культурно-історичного утворення, що мало при однаковому в загальних рисах суперстраті різні культурно-етнічні субстрати — пізньопоморський в Поліссі, милоградський в Південній Білорусії, місцево-пізньоскіфський на Середньому Дніпрі.

Прийняття цієї тези дає підстави під новим кутом зору розглядати етнічну належність творців та носіїв зарубинецької культури. Як відомо, за останні роки в літературі висловлювалися з цього приводу різні гіпотези, для обґрунтування яких наводилися численні аргументи археологічного, історичного та лінгвістичного характеру. Вже сама неодиозначність етнічного визначення зарубинецької культури (стародавні слов'яни, балти, балто-слов'яни, германці чи іллірійці) свідчить про необхідність пошуку інших методичних напрямів, нових аргументів та матеріалів.

Такими матеріалами, насамперед, можуть стати археологічні джерела, оскільки інтерпретації вже відомих історичних даних стародавніх авторів, дуже коротких і нечітких щодо Подніпров'я, за самою природою

²² Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры, с. 116—129.

²³ Петровська Е. О. Пам'ятки пізньоскіфського часу на р. Стругні.— Археологія, 1964, т. 16; Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. М., 1967; Никитина В. Б. Памятники поморской культуры в Белоруссии и на Украине.— СА, 1965, № 1; Археологія Української РСР, т. 2. К., 1971, с. 180—184.

є гіпотетичними, а переконливіші чисто лінгвістичні розробки мають одну істотну ваду — відсутність твердої хронології.

Поповнення археологічних джерел, необхідних для вирішення етнічного питання, має йти шляхом серйозних досліджень таких перспективних пам'яток, як частково розкопаний Пирогівський могильник в Києві, або повної публікації такого широко розкопаного об'єкта, як поселення Оболюнь. Велике значення матимуть також вивчення поселень і могильників археологічних культур-попередників' пізньопоморської, милоградської, підгірцівської, юхнівської та лісостепової правобережної. Як вважають дослідники, ця остання—лісостепова правобережна археологічна культура V—III ст. до н. е. — була давньослов'янською²⁴. Зарубинецька культура Середнього Подніпров'я, що сформувалася на її основі, має великі підстави репрезентувати період давньослов'янської історії кінця I тисячоліття до н. е. — початку I тисячоліття н. е.

В цьому плані науково принципове значення має з'ясування хронології зарубинецької культури, особливо її ранньої дати, оскільки жодних культур перехідного, буферного, типу між правобережною лісостеповою та зарубинецькою середньодніпровською (чи милоградською та зарубинецькою верхньодніпровською) не виявлено. Природно було б сподіватися наявності історично безпосереднього хронологічного контакту між цими генетично пов'язаними культурами різних історичних періодів, скажімо, між лісостеповою правобережною і середньодніпровською зарубинецькою, тобто шукати початок зарубинецької культури в межах III ст. до н. е., оскільки в ці часи припиняють існування лісостепові правобережні пам'ятки скіфської доби²⁵.

Багато дослідників зарубинецької культури саме так підходили до проблеми зарубинецької хронології²⁶. Але в середині 60-х років серед них виникла і почала набирати сили тенденція до «омолодження», принаймні на століття, найранніших зарубинецьких пам'яток. Ця тенденція була пов'язана з ідеєю міграції творців зарубинецьких пам'яток — середньоевропейських племен пізньопоморської культури, останні хвилі якої припадали саме на цей час.

Дослідники, що стали на таку позицію, обгрунтовували свою точку зору досить переконливо, оскільки фібули європейських (середньолатенських) зразків, що вважалися єдиним надійним хронологічним еталоном ранньозарубинецьких старожитностей, були продатовані в бік «омолодження» Я. Філіпом (Чехословаччина), Р. Хахманом (ФРН) та іншими, в тому числі деякими радянськими вченими. У зв'язку з цим найранніші зарубинецькі поховання Прип'ятського Полісся, отже і початок всієї зарубинецької культури, були віднесені до кінця II—початку I ст. до н. е. Між нею та її можливими місцевими попередниками, як твердили, мав місце хронологічний розрив—хіатус, що свідчило про її німецьке, західне (пізньопоморське), коріння. Таким чином, зарубинецька культура стала прийшлою, а за етносом — балтійською, германською чи іллрійською.

Така хронологічна (а виходить і етнічна) концепція вимагає ретельної перевірки. Адже на зарубинецьких поселеннях Середнього Подніпров'я при розкопках виявлено досить численні знахідки предметів античного походження, що датуються елліністичним часом²⁷. Це головним чином уламки амфор — тари для вина. Амфори загалом мають тверду, хоч і не вузьку, хронологію в межах одного-двох століть. Проте вони датуються з великою точністю — до 20—30 років, якщо містять вироб-

²⁴ Археологія Української РСР, т. 2, с. 37, 184; *Третьяков П. Н.* Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966, с. 195.

²⁵ Археологія Української РСР, т. 2, с. 88—94.

²⁶ Докладніше про це див.: *Максимов Е. В.* Среднее Поднепровье... с. 106—115.

²⁷ *Максимов Е. В.* Античный импорт на Среднем Приднпров'ї в зарубинецький час.— Археологія, 1963, т. 15.

нічі штемпелі-клейма, пов'язані з певними громадськими чи урядовими особами, роки діяльності яких вдалося встановити. Такі знахідки тим важливіші, що хронологія амфор за їх природою, як предметів дешевих і неміцних, щасливо поєднує в собі (в межах кількох років) час їх виготовлення з часом розбиття, тобто перетворення на археологічний датуючий матеріал.

Цієї властивості фібули, які були абсолютизовані до ролі єдиного хронологічного еталона, до речі, не мають, бо, за словами Я. Філіпа, більш-менш точно можна встановити лише час їх виготовлення, але не вдається з'ясувати, який саме час (рік чи протягом життя кількох поколінь людей) ними користувались, аж поки не поклали разом з померлим до могили.

Найважливіші знахідки амфорного матеріалу були зроблені при розкопках городища Пилипенкова Гора в Каневі, де в житлах і господарських ямах трапилися уламки пороських та коських амфор з клеймами на ручках, які, за визначенням Б. М. Гракова, були виготовлені у 30—20-х роках III ст. до н. е. Гадаємо, що ця дата відповідає ранній порі існування зарубинецької середньодніпровської культури.

Щодо хронології найраніших зарубинецьких поховань Полісся, яка спирається на виявлені тут фібули, то вона, очевидно, потребує певної корекції, оскільки ставити під сумнів датування античних амфор, що базується на добре розроблених конкретних історичних фактах, поки що немає серйозних підстав.

Амфорні та інші античні матеріали мають значення також при встановленні дати пізньозарубинецьких пам'яток, що їх пов'язують тепер з новою археологічною культурою—пам'ятками київського типу, виявленими В. М. Даниленком. Їх відкриття 1950 р.²⁸ і широке вивчення, що почалося нещодавно, слід вважати важливою науковою подією останнього часу. Ця археологічна культура, що була синхронна черняхівській, є, очевидно, однією з провідних лапок в ряді культур, які з'єднали зарубинецькі старожитності і слов'янські пам'ятки доби раннього середньовіччя.

Тепер пам'ятки цієї культури відомі не тільки поблизу Києва, а й в Південній Білорусії, де вони досліджуються Л. Д. Поболем²⁹, та в районах Дніпровського Лівобережжя—поблизу Новгород-Сіверського та Чернігова (П. М. Третьяков, Є. О. Горюнов, Є. В. Максимов та ін.)³⁰.

Здобуті матеріали показують, що пам'ятки нової культури поряд з іншими дійсно мають певні елементи зарубинецького комплексу. Проте між цими культурами чітко помітні серйозні відмінності. Якщо, наприклад, порівняти керамічний комплекс пам'яток київського типу з зарубинецьким, то з'ясується, що форми зарубинецької кераміки значно багатші. А одна з провідних форм її посуду—з кошичним тулубом і досить високим плечем—в пам'ятках київського типу не набула поширення.

Для ранніх пам'яток культури київського типу головною формою були біконічні горщики. Така форма відома й у зарубинецькій кераміці. Але домішки до глини, обробка поверхні та пропорції у цих виробів інші, ніж у біконічних посудин, знайдених на пам'ятках київського типу. В пізніші часи тут переважають горщики циліндрично-конічної форми.

²⁸ Даниленко В. Н. Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР.— Докл. VI Науч. конф. Ин-та археологии АН УССР, 1953.

²⁹ Поболь Л. Д. Основные итоги изучения памятников позднего этапа зарубинецкой культуры в Белорусском Поднепровье.— В кн.: Древности Белоруссии, 1966.

³⁰ Третьяков П. Н. Древности второй и третьей четверти I тыс. н. э. в Верхнем и Среднем Подесенье.— В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1970; Горюнов Е. А. Некоторые древности I тыс. н. э. на Черниговщине.— Там же; Максимов Е. В., Терпиловский Р. В. Исследование памятников киевского типа в Среднем Подесенье.— АО, 1975, 1976.

Саме такі посудини відсутні в зарубинецьких керамічних комплексах, їх джерела сягають за межі зарубинецької культури.

Відомо, що кераміку зарубинецької культури значною мірою характеризує чорнолошений посуд, уламки якого становлять понад шосту частину всієї кількості керамічного матеріалу на поселеннях Середнього Подніпров'я, а серед поховального інвентаря цей посуд домінує (становить 80%). Чорнолошена зарубинецька кераміка представлена різними видами горщиків, глеків, мисок та кухлів, що мають досить досконалі форми і ретельно оброблену поверхню. Щодо пам'яток київського типу, то тут чорнолощеної кераміки практично немає.

Як відомо, важливим елементом матеріальної культури є житло, влаштування якого зумовлено етнічними традиціями. На поселеннях київського типу виявлено залишки невеликих жител-напівземлянок, долівку яких заглиблено у ґрунт в середньому на 1 м, з центральним, глибоко вкопаним у землю стовпом, що був, очевидно, опорою покрівлі з жердин та глини. Поблизу стовпа розташовувалося вогнище, іноді вимощене уламками посудин. Стовпові стінні ями мають випадковий характер — стіни жител, очевидно, робилися у вигляді зрубів. Ці зруби лише подекуди нагадують зарубинецькі житла Полісся і зовсім не схожі на житлові споруди зарубинецьких районів Подніпров'я, про які згадувалося вище.

Поховальний обряд пам'яток київського типу відомий поки що лише в загальних рисах. Проте встановлено, що для нього властиві трупоспалення на стороні, з похованням різної, переважно малої, кількості перепалених кісток в неглибоких округлих ямах разом із залишками поховального вогнища, черепками розбитих, іноді вдруге випалених посудин і поодинокими речами особистого користування³¹. Отже, немає достатніх підстав твердити про пряму схожість цього ритуалу з обрядом зарубинецької культури. Добре вивчені зарубинецькі ями поховання здійснювались у довгих ямах, на дні яких лежали кальциновані ретельно очищені від попелу кістки. Для урнових поховань властиві ями круглої форми, де стояли урни — посудини господарських типів, куди вміщувались перепалені кістки. В зарубинецьких могилах звичайними є ритуальні предмети: посуд, чорнолошений чи шерехатий, металеві фібули, шпильки, браслети, скляне намисто та інші речі особистого вбрання, інколи знаряддя праці, необпалені кістки — залишки жертвовного м'яса.

Якщо вже шукати аналогії або джерела поховального обряду пам'яток київського типу, то необхідно звернути увагу на милоградські чи пшеворські поховання³² з характерними для них рисами — нечисленними перепаленими кістками небіжчика, уламками навмисно розбитих посудин та інших предметів поховального інвентаря, що побували на ритуальному вогнищі.

Проти твердження про наявність прямого генетичного зв'язку між зарубинецькою культурою і пам'ятниками київського типу свідчать також хронологічні дані, що вказують на існування значного розриву, принаймні в одне століття, між цими культурами на території Середнього Подніпров'я.

Щоправда, в басейні р. Трубіж виявлено нечисленні пізньозарубинецькі матеріали типу поселення Почеп на Верхній Десні, а на р. Соболівій притоці Південного Бугу — кілька невеликих поселень і могильник I—II ст. зарубинецького типу. Зв'язок цих пам'яток із зарубинецькою культурою очевидний, так само як і певні риси схожості між ними і піз-

³¹ Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу. — Археологія, 1976, 19, с. 68—69; Максимов Е. В., Орлов Р. С. Поселение и могильник второй четверти I тыс. н. э. у с. Казаровичи близ Киева. — В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 11—17.

³² Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии..., с. 42—48; Никитина Г. Ф. Погребальный обряд культур полей погребений Средней Европы в I тыс. до н. э.—первой половине I тыс. н. э. М., 1974, с. 81—91.

нішими за часом пам'ятками київського типу³³. Проте зараз було б безпідставним твердити, що останні виникли в результаті простого еволюційного розвитку пізньозарубинецької почепської культури.

Пам'ятки київського типу слід розглядати як нову археологічну культуру, поява якої відбила складні соціальні і політичні процеси, що відбувалися на широких просторах Полісся в переддень великого переселення народів.

Нащадки зарубинецької культури брали участь у створенні цієї нової етнокультурної спільності, проте крім них тут відіграли неабияку роль інші племена, які не належали до зарубинецьких.

Висловлене твердження значною мірою стосується характеристики ролі населення Південної Білорусії в створенні пам'яток київської культури типу поселення Обідні, оскільки немає ніяких підстав вважати, що околиці розташування цього району зарубинецької культури сприяло виникненню передумов для дії інших історичних закономірностей, ніж ті, що були відзначені на Середньому Подніпров'ї.

Щодо наявності генетичних зв'язків культури київського типу з ранньослов'янськими, представленими старожитностями колочинського і пеньківського типів, то про це можна говорити значно певніше. Так, результати математичної обробки горщиків з подеснянських поселень київської культури Ульянівки і Роїща показують збіг їх пропорцій з пропорціями колочинських і пеньківських посудин³⁴.

Крім цієї близькості, помітна схожість в моделюванні вінець, наявності гострорезбрих профілів, в асортименті кераміки, а коли йдеться про житла, то основним типом їх тут були квадратні навізземлянки з центральним стовпом. Відзначимо також, що в ранніх поселеннях пеньківського типу Дніпровського Лівобережжя (Хитці) та Правобережжя (Голики) є посудини, близькі до колочинських.

Ці дані свідчать про пам'ятки київського типу, як основу деяких старожитностей третьої чверті I тисячоліття н. е., де провідні елементи пеньківської та колочинської культур виступають ще в нерозчленованій єдності.

Саме в середовищі населення культури київського типу набуває панівної форми господарство, базою якого стали орне землеробство і розвинуте скотарство; типовими є невеликі поселення, розташовані в низьких місцевостях, з житлами-навізземлянками, характерні форми кераміки та плоскі могильники з небагатими ямними трупоспаленнями.

Отже, типологічні (і, очевидно, генетичні) зв'язки цієї культури з ранньосередньовічними слов'янськими культурами, представленими пам'ятками колочинського і пеньківського типів, виступають досить чітко³⁵.

Вивчення проблеми слов'янського етногенезу та ранньої історії слов'ян пов'язане також з дослідженням пам'яток черняхівської культури. Остання займала важливе місце в історичних процесах другої чверті I тисячоліття н. е. на території Південно-Східної Європи.

У післявоєнні роки ІА АН УРСР та Інститутом археології АН СРСР здійснені широкі дослідження пам'яток черняхівського типу³⁶.

³³ Третьяков П. Н. Древности второй и третьей четверти I тыс. н. э. в Верхнем и Среднем Подесенье.— Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 46, 55, 58.

³⁴ Максимов Е. В., Терпиловский Р. В. Поселения киевского типа близ Черпигова.

³⁵ Третьяков П. Н. У истоков древнерусской народности.— МИА, 1970, № 174, с. 85 і наст.; Горюнов Є. О. Про періодизацію деснянських старожитностей другої та третьої чверті I тис. н. е.— Археологія, 1975, 18.

³⁶ Матеріали опубліковані в основному в збірниках МИА (1960, № 82; 1964, № 116; 1967, № 139) під редакцією Б. О. Рибаківа та Е. О. Симоновича; Федоров Г. Б. Населення Прутско-Дністровського междуречья.— МИА, 1960, № 89; Рикман Э. А. Памятники эпохи великого переселения народов. Кишинев, 1967; Баран В. Д. Поселения первых столетий н. е. біля с. Черепин. К., 1961.

У Подніпров'ї великі роботи проведені Є. В. Махно, А. Т. Сміленко, Е. О. Симоновичем, на Поділлі й Середньому Дністрі—М. О. Тихановою, Г. І. Смирновою, І. С. Винокуром, Г. Ф. Нікітіною, В. М. Цигилком, численні пам'ятки виявлено Б. О. Тимощуком, у Верхньому Подністров'ї та на Волині досліджено ряд поселень В. Д. Бараном, М. Ю. Смішком та В. К. Воляником. На території Молдавії розкопки пам'яток другої чверті I тисячоліття здійснювали Г. Б. Федоров та Е. А. Рікман. В Причорномор'ї ведуться дослідження пам'яток другої чверті I тисячоліття н. е. О. В. Гудковою та Б. В. Магомедовим. Матеріали останніх мають важливе значення для з'ясування походження черняхівської культури.

Останнім часом, за даними Є. В. Махно, на території України і Молдавії нараховується понад 2500 пам'яток з матеріалами черняхівського типу. Близько 160 з них вивчається в процесі археологічних розкопок³⁷. Результати досліджень в межах СРСР доповнюються новими даними про пам'ятки черняхівського типу на території Румунії, здобутими Р. Вульпе, Б. Мітреа, М. Константину, Г. Діакопу та ін.

Широкі розкопки поселень і могильників, проведені, зокрема, протягом останніх двадцяти років, дали величезний матеріал, що набагато перевищує попередні дані не тільки кількістю, але й якістю опрацювання та змістом наукової інформації. На цьому тлі можна по-новому поставити ряд питань, пов'язаних з характеристикою черняхівської культури в цілому та її локальних особливостей.

Надзвичайно важливим є відкриття на території України пам'яток синхронних черняхівським. Тут слід назвати дослідження східнопоморсько-мазовецької культури (М. Ю. Смішко, Ю. В. Кухаренко), поселення провінціально-римського типу зі скляною майстернею в с. Комарові на Середньому Дністрі (М. Ю. Смішко)³⁸, а також пізніших (VI—VII ст.) слов'янських старожитностей, що заповнюють хронологічний розрив між пізньоримськими і ранньосередньовічними культурами на території Східної і Центральної Європи.

Одночасно з нагромадженням матеріалів першої половини I тисячоліття н. е. в нашій країні проведено значну роботу по їх публікації, чому особливо сприяло видання Інститутом археології АН СРСР разом з ІА АН УРСР збірників МІА під редакцією Б. О. Рибаківа і Е. О. Симоновича та П. М. Третякова. Вийшли монографії, присвячені старожитностям першої половини I тисячоліття н. е. в межах певних регіонів або окремим пам'яткам. Такими є праці П. М. Третякова, Г. Б. Федорова, М. Ю. Смішка, І. С. Винокура, Е. А. Рікмана і В. Д. Барана³⁹. Питання економіки і соціальної організації населення черняхівської культури висвітлено в монографіях В. Й. Довженка, В. В. Кропоткіна та ін.⁴⁰. Важливе значення для датування пам'яток першої половини I

³⁷ Махно Е. В. Об основных задачах картографирования черняховской культуры в связи с выделением локальных вариантов.— КСИА АН СССР, 1970, вып. 121, с. 60—61.

³⁸ Смішко М. Ю., Свешников І. К. Могильник III—IV ст. н. е. у с. Дитиничі Ровенської області.— МДАПВ, 1961, вып. 3, с. 89—113; Кухаренко Ю. В. Волинская группа полей погребений и проблема так называемой готско-гепидской культуры.— КСИА АН СССР, 1970, вып. 121, с. 57—58.

³⁹ МІА, 1959, № 70; 1960, № 82; 1964, № 116; 1967, № 139; 1969, № 160; Третяков П. Н. Восточнославянские племена. М., 1953; Третяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне...; Федоров Г. Б. Население Прутско-Днестровского междуречья; Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тис. н. е. К., 1960; Винокур І. С. Старожитності Східної Волині першої половини I тис. н. е.— Праці комплексної експедиції Чернівецького держуніверситету, т. 8, серія археологічна, вип. 1. Чернівці, 1960; Рікман Э. А. Памятники эпохи великого переселения народов; Рікман Э. А. Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках н. э. М., 1976; Баран В. Д. Поселения первых столетий н. е. біля с. Черениш. К., 1961.

⁴⁰ Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР.— САИ, 1961, вып. Г—4; Кропоткин В. В. Экономические связи Восточной Европы в I тыс. н. э. М., 1967;

тисячоліття н. е. має здійснена О. К. Амбросом розробка хронології фібул⁴¹.

Якщо до сказаного додати праці, присвячені спектроаналітичним дослідженням і археомагнітному датуванню пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. на території європейської частини СРСР⁴², то можна дійти висновку, що в післявоєнні роки проведено значну роботу по підготовці джерел, необхідних для теоретичних узагальнень. Координується вона Інститутом археології АН СРСР під керівництвом Б. О. Рибаківа, з ініціативи якого проведено й дві наради з питань черняхівської культури у Києві (1957 р.) та Львові (1967 р.)⁴³.

Таким чином, черняхівська культура, що вивчається понад 70 років, останнім часом стала об'єктом широких цілеспрямованих досліджень. Протягом цього часу порушено багато питань, пов'язаних з її виникненням, хронологією, територією поширення, характером поселень і могильників, житлового будівництва і поховального ритуалу, з вивченням кераміки та інших категорій знахідок, економіки і соціальної організації та етнічної належності посіїв черняхівських пам'яток. З'ясовувалися також зв'язки цієї культури з іншими — синхронними їй або раннішими і пізнішими.

Проте чіткої і повної характеристики пам'яток черняхівського типу ми не маємо до останнього часу⁴⁴. У вступі до збірника «Проблемы черняховской культуры», що вийшов у 1970 р., говориться: «Немає повної ясності у визначенні самої черняхівської культури як археологічного цілого, погано виявлено локальні варіанти культури, недостатньо чітко аргументовано хронологічні рубежі як окремих комплексів, так і культури в цілому». І це цілком слушно. До недавнього часу не було розкрито і самої суті черняхівських пам'яток, що особливо яскраво виявилось у запереченні існування заглиблених жител другої чверті I тисячоліття у межиріччі Дніпра і Дністра та наявності ліпного посуду, який нібито був витіснений гончарною керамікою. Виходячи в основному з пам'яток, розкопаних в довоєнні роки, деякі з радянських археологів вважали всі поселення черняхівського часу однотипними, враховуючи наземні житла і сірогончарну кераміку⁴⁵.

Останні дослідження показали, що пам'ятки черняхівської культури не являють собою одноанітної групи, позбавленої будь-яких відмінностей. Ця видимість єдності матеріальної культури населення лісостепової частини Південно-Східної Європи у другій чверті I тисячоліття н. е. створюється за рахунок не стільки внутрішніх, скільки зовнішніх факторів, зумовлених впливами провінціально-римської культури, характерними для всієї північної периферії Римської імперії.

Останнім часом у межиріччі Дністра і Дніпра, а також на території Румунії відкрито поселення черняхівського типу з виключно заглибленими житлами, де крім гончарної кераміки, яка у другій чверті I тисячоліття н. е. для великої частини Європи є властивою ознакою епохи,

Кропотник В. В. Римские импортные изделия в Восточной Европе (II в. до н. э.— V в. н. э.).— САИ, 1970, вып. Д1—27.

⁴¹ *Амброс А. К.* Фибулы европейской части СССР.— САИ, 1966, вып. Д1—30.

⁴² *Вознесенская Г. А.* Обработка железа у племен черняховской культуры.— КСИИ АН СССР, 1970, вып. 121, с. 34—38; *Черных Е. Н., Барцева Т. Б.* Спектроаналитические исследования цветного металла черняховской культуры.— Там же, с. 95—103; *Бурлацкая С. П., Нечаева Т. Б., Петров Г. П.* Археомагнитное датирование керамических изделий.— Доклады и сообщения археологов СССР. М., 1966, с. 252; *Барцева Т. Б., Вознесенская Г. А., Черных Е. Н.* Металл черняховской культуры. М., 1972.

⁴³ *Голубева Л. А.* Совещание, посвященное проблемам черняховской культуры и ее роли в ранней истории славян.— СА, 1957, № 4, с. 274—277; *Проблемы изучения черняховской культуры.*— КСИИ, 1970, вып. 121.

⁴⁴ *Сымонович Э. А.* Племена Поднепровья в первой половине I тыс. н. э. Автореф. докт. дис. М., 1971.

⁴⁵ *Артамонов М. И.* Вопросы расселения восточных славян и советская археология.— Проблемы всеобщей истории. Л., 1967, с. 47.

виявлено у значній кількості і своєрідний ліпний посуд. Вивчення його проливає світло на характер черняхівської культури в цілому, допомагає визначити її етнічні особливості та відношення до наступних слов'янських культур.

Найсуттєвіші розходження в поглядах дослідників, як і раніше, виявились у галузі історичної інтерпретації черняхівської культури, зокрема визначенні її етнічної належності та зв'язаних з цим питань хронології і території поширення.

До 50-х років у радянській історіографії домінуючою залишалася слов'янська концепція Хвойки. Підтримана О. О. Спіциним і розвинута в працях Б. О. Рибакова, П. М. Трет'якова, М. І. Артамонова та М. Ю. Смішка, вона була беззастережно прийнята багатьма іншими археологами і увійшла в такі узагальнюючі праці, як «Нариси стародавньої історії Української РСР» та «Очерки истории СССР»⁴⁶. Якийсь час слов'янськими вважалися не тільки всі пам'ятки черняхівської і зарубинецької культур, а й липицької культури на Верхньому Дністрі. Окремі дослідники, крім липицьких пам'яток до черняхівської культури зараховували Карпатські кургани, синхронні їм старожитності Південної Польщі, Сілезії, а також Словаччини.

Таке розширене розуміння черняхівської культури в середині 60-х років породило нову концепцію — про її багатоетнічність. П. М. Трет'яков, обґрунтовуючи згадану концепцію, писав, що черняхівські старожитності охоплювали «весь простір України», за винятком її північних лісових областей, поширювались у Польщу, Словаччину, Угорщину, Румунію. Вони, на його думку, не могли «...належати якійсь одній етнічній групі, а об'єднували багатоетнічне населення східної і північної території римських володінь»⁴⁷.

Детальніше вивчення археологічного матеріалу пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. півдня Східної Європи показало, що вони піддаються культурно-територіальному і хронологічному членуванню.

Доведено, що липицькі пам'ятки і Карпатські кургани необхідно розглядати як окремі культури⁴⁸. Липицька культура відрізняється від пам'яток черняхівського типу не тільки за характером матеріалу, а й належить до раннішого періоду. В окремі етнокультурні групи виділяються східнопоморсько-мазовецькі пам'ятки типу Дитиничів—Трищина на Волині, що визначають певною мірою характер усієї волинської групи полів поховань⁴⁹. Безперечно, старожитності другої чверті I тисячоліття н. е. Південно-Західної Польщі і Словаччини, крім того, що вони синхронні черняхівській культурі і насичені елементами провінційально-римської культури, представленими сірою гончарною керамікою та металевими виробами, характерними для всієї периферії Римської імперії, являють собою відмінні етнокультурні ареали⁵⁰.

⁴⁶ *Спицын А. А.* Поля погребальных урн.—СА, 1948, № 10, с. 69; *Рыбаков Б. А.* Ремесло Древней Руси. М., 1948, с. 43 і наст.; *Рыбаков Б. А.* Апы и Киевская Русь.—ВДИ, 1939, № 1; *Третьяков П. Н.* Восточнославянские племена, с. 158—172; *Артамонов М. И.* К вопросу об этногенезе в советской археологии.—КСИИМК, 1949, вып. 39, с. 14—16; *Смішко М. Ю.* Доба полів поховань в західних областях УРСР.—Археологія, 1948, т. 2, с. 98—130; *Махно Є. В.* Пам'ятки культури полів поховань черняхівського типу.—Археологія, 1950, т. 4, с. 56, 57; *Брайчевская А. Т.* Отделение ремесла от земледелия и развитие торговли в раннеантском обществе. Автореф. канд. дис. К., 1952; *Симонович Е. О.* Про культуру полів поховань на Поділлі (в зв'язку з розкопками в Луці Врублецькій).—Археологія, 1951, т. 5, с. 105—115; Нариси стародавньої історії УРСР. К., 1957, с. 322—355; Очерки истории СССР, т. 2. М., 1958, с. 63—82.

⁴⁷ *Третьяков П. Н.* Некоторые итоги изучения восточнославянских древностей.—КСИА, 1969, вып. 118, с. 23—24; *Третьяков П. Н.* У истоков древнерусской народности, с. 43—52.

⁴⁸ *Смішко М. Ю.* Східнослов'янські племена на території західноукраїнських земель..., с. 17—18; *Смішко М. Ю.* Карпатські кургани першої половини I тис. н. е.

⁴⁹ *Кухаренко Ю. В.* Могильник Брест—Трищина.—КСИА АН СССР, 1965, вып. 100.

⁵⁰ *Chmielewski W., Jazdzewski K., Kostrzewski J.* Pradzieje Polski. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1965, s. 272—292; *Schmidlova M.* Römerzeitliche Siedlungskeramik in der

Виділення згаданих областей з масиву черняхівської культури не знімає питання про її поліетичність. На сучасному етапі досліджень здається найвірогіднішим, що вона формувалась у причорноморській смузі на основі синтезу скіфо-сарматських, фракійських та провінціально-римських старожитностей, поширюючись на північ і південний захід, охоплювала територію між Середнім Дніпром, Верхнім Дністром та Західним Бугом і включила пшеворські і зарубинецькі пам'ятки.

Дещо пізніше, у III ст. н. е., в сферу впливу черняхівської культури ввійшли старожитності східнопоморсько-мазовецької культури, відомі з кінця II ст. н. е. на Волині як пам'ятки типу Дитиничів—Трішина. Виявлення на Волині цих пам'яток, пов'язаних із германськими племенами гото-гепідів, підірвало концепцію готської належності черняхівської культури. Їх цілковиту відмінність від пам'яток черняхівського типу, не зважаючи на синхронність обох культур, простежено, зокрема, у ліпній кераміці і певною мірою у поховальному ритуалі та житловому будівництві, що свідчить про дві різні етнокультурні групи⁵¹. Готи принесли на Волинь із Нижнього Повіслення свою самобутню культуру, і лише просуваючись далі на південь, у Північне Причорномор'я, вступили в контакт з черняхівськими племенами, що зумовило взаємопроникнення елементів обох культур, зокрема у районах їх стику. Це засвідчено матеріалами таких могильників, як Журівка, Компанійці, Касанове, Рижівка та інші, розташованих в основному в межириччі Дніпра і Південного Бугу.

Таким чином, «готській теорії», що завжди викликала сумнів у багатьох археологів і штучність побудови якої останнім часом ґрунтовно доведена М. Ю. Смішко⁵², було завдано рішучого удару. Крім того, у світлі досліджень останніх років з'ясувалося, що кількість пам'яток черняхівської культури (близько 2500), територія їх поширення, що тягнеться від Сіверського Дінця до Верхньої Вісли, і час виникнення жодною мірою не відповідають історичним даним про готів, наведеним Йорданом та іншими давніми авторами.

Тепер уже відомо, що готи були не творцями, а споживачами культурних надбань населення Східної Європи. Тому дивною здається позиція Й. Вернера, який ще й сьогодні ставить знак рівності між черняхівською культурою і готами⁵³, хоча пам'ятки останніх уже чітко визначені.

З другого боку, членування пам'яток другої чверті I тисячоліття н. е., що раніше зараховувалися дослідниками до черняхівської культури, та виділення областей, де домінуючими в цій культурі були неслов'янські (скіфо-сарматські і фракійські) елементи, дали змогу виявити район, в межах якого археологічні пошуки слов'ян могли бути найперспективнішими. Таким районом є територія у межириччі Дніпра—Дністра і Верхньої Вісли.

В результаті досліджень, проведених В. Д. Бараном у 50—60-х роках у Верхньому Подністров'ї та верхів'ях Західного Бугу, виявлено групу поселень черняхівського типу із заглибленими житлами і ліпним посудом, що типологічно можна пов'язати із слов'янськими пам'ятками V—

Südslowakej.— SA, 1969, 17—2, S. 403—491; *Budinsky-Krička V.* Sidlisko z doby rimskej a zo začiatkov stahovania narodov Prešove.— SA, 1963, 11, N 81, s. 5—15; *Kolník T.* Popelnicove pohrebisko z mladšej doby římskej a počátku doby stahovania narodov v Očkove przi Pest'apoch.— SA, 1956, 2, s. 233—300.

⁵¹ Смішко М. Ю. Східнослов'янські племена на території західноукраїнських земель..., с. 24—25; Баран В. Д. Етнокультурні процеси у межириччі Дніпра і Вісли в першій половині I тис. н. е. у світлі археологічних досліджень.— Укр. іст. журн., 1970, № 10, с. 44—51.

⁵² Смішко М. Ю. Відносно концепції про германську належність культури полів поховань, с. 50—55.

⁵³ Вернер Й. К происхождению и распространению агтов и склавиров.— SA, 1972, № 4, с. 102—114.

VII ст.⁵⁴ Планомірні дослідження почалися лише у 50-ті роки, проте вони дали певні наслідки. Окреслюється територія їх поширення—від басейну Дніпра на сході до межиріччя Ельби і Заале на заході та від Подесення, Прип'ятського Полісся і Польського Помор'я на півночі до Подунав'я на півдні. На території Східної Європи відомо тепер близько трьохсот слов'янських пам'яток цього часу. На багатьох з них (Ріпнів II, Зелений Гай, Зимне, Корчак VII, IX, Городок, Устя, Кодин, Бакота, Рашків II, Каветчина, Пеньківка, Хітці, Семенки, Колочин та ін.) проведені широкі археологічні дослідження⁵⁵. В результаті з'ясовано характер поселень, керамічних комплексів, якоюсь мірою й поховально-го ритуалу, ведеться розробка хронології.

Встановлено, що слов'янська матеріальна культура в цей період ще достатньо зберігає внутрішню єдність. Проте незважаючи на спільні риси, що свідчать про єдність етнокультурних процесів, у ній чітко виділяються три локальні групи, що характеризуються колочинським, пеньківським і праським типами кераміки, які виникають одночасно наприкінці V—VI ст. н. е. Їх межі сходяться на Дніпрі, але напрями поширення різні. Колочинський тип поширений від Дніпра на північний схід по його притоках — Десні, Сейму, Сожу і Березині; пеньківський — на південь по Дніпру, його лівих і правих притоках, а також по Південному Бугу до пониззя Дністра; праський тип — по Прип'яті, її правих притоках і Верхньому Дністру на південний захід.

Оскільки відмінності керамічних форм пеньківських пам'яток, колочинських і праського типу інколи пов'язують з проблемою їх етнічної належності, необхідно детальніше зупинитися на причинах їх виникнення. На нашу думку, це залежить від підгрунтя, на якому утворилися дані пам'ятки і яке було відмінним у різних районах поширення останніх, а також від контактів і зв'язків їх носіїв з населенням сусідніх культур.

Спроби виявити джерела походження ранньослов'янських старожитностей робляться не вперше. Цим питанням займаються ряд дослідників як в СРСР, так і за межами нашої країни. Слід зазначити, що, незважаючи на появу нових матеріалів, які позитивно впливають на зближення точок зору з проблеми формування ранньосередньовічної культури слов'ян, існує багато суперечливих гіпотез щодо її основних компонентів, території формування і районів поширення, інтерпретації керамічних комплексів тощо.

В останні роки розгорнулася дискусія з цих питань. Вона почалася з публікації у 1972 р. статей Й. Вернера (Мюнхен) та В. В. Седова й І. С. Винокура⁵⁶. У дискусію включилися І. П. Русанова, Б. О. Тимошук, М. Б. Щукін, В. Д. Баран⁵⁷.

⁵⁴ Баран В. Д. Раннеславянские памятники на Западном Буге.— СА, 1965, XIII, 2, с. 363—370; Баран В. Д. Некоторые итоги изучения раннеславянских древностей Верхнего Поднепровья и Западной Вольны.— АР, 1968, 20—5, с. 283—288; Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. К., 1972, с. 97—129.

⁵⁵ Баран В. Д. Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю; Русанова І. П. Славянские древности VI—IX вв. между Днепром и Западным Бугом. М., 1973; Аулік В. В. Зминівське городище. К., 1972; Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі (VI—VII ст. н. е.). К., 1975; Березовець Д. Т. Поселення уличей на Тясмині.— МІА, 1963, № 108, с. 145—208; Хавлюк П. І. Раннеславянские поселения Семенки и Самчицы в среднем течении Южного Буга.— МІА, 1963, № 108, с. 320—350; Симонович Э. А. Городище Колочин I на Гомельщині.— МІА, 1963, № 108, с. 97—137.

⁵⁶ Вернер Й. К происхождению и распространению автов и склавнинов, с. 102—115; Седов В. В. Формирование славянского населения Среднего Поднепровья.— СА, 1972, № 4, с. 116—130; Винокур И. С. Лесостепные племена II—V вв. н. э. и их роль в истории Юго-Восточной Европы.— СА, 1972, № 4, с. 131—143.

⁵⁷ Русанова І. П. Славянские древности VI—VII вв. М., 1976; Тимошук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V—IX ст. К., 1976; Щукін М. Б. О некоторых проблемах черняховской культуры и происхождения славян.— СА, 1975, № 4, с. 57—69; Баран В. Д. Славяне между Днепром и Вислой.— Докл. на III Международном конгр. слав. археол. в Братиславе в 1975 г. Тез. докл. сов. делегации. М., 1975, с. 3—6.

И. Вернер вважає, що слов'янські ранньосередньовічні старожитності (колочинський, пенківський і празький типи) сформувалися в першій половині I тисячоліття н. е. виключно в лісовій зоні Східної Європи, у верхів'ях Дніпра, на основі ранніших пам'яток зарубинецької культури, відомих на Десні як почепський, а на Київщині — київський тип. Слов'яни в римський час — до 500 р. н. е., за Й. Вернером, не могли входити до складу населення південно-східних лісостепових областей, оскільки останні були зайняті готами — єдиними творцями і носіями черняхівської культури. Він вважає германськими і всі старожитності першої половини I тисячоліття н. е., розташовані на захід від Вісли, але така постановка питання суперечить добре відомим реальним фактам. Як встановлено новими дослідженнями, для черняхівської культури характерна синкретичність. До складу її носіїв поряд з пізніми скіфами і сарматами, безперечно, входили й слов'яни, про що говорилося вище.

З цілком протилежних позицій підходять до проблеми формування слов'янської культури В. В. Седов та І. П. Русанова. На їх думку, північні райони Подніпров'я займали в основному балтські племена. І. П. Русанова залучає до них не тільки старожитності Білорусії типу Банцерівщини—Колочина, а в ранніші часи Обідні, а й пізньозарубинецькі пам'ятки Київщини. Таким чином, області Верхнього Подніпров'я, а також Київщину дослідники виключають як територію слов'ян в першій половині I тисячоліття н. е.

Пенківська група, за В. В. Седовим, сформувалася на основі середньодніпровської частини черняхівської культури, а пам'ятки празького типу з'явилися у Подніпров'ї внаслідок приходу сюди населення з межиріччя верхньої частини Одеру і Вісли, де вони виникли на базі пшеворських старожитностей. Такої самої думки дотримується й І. П. Русанова, яка, крім того, заперечує слов'янську належність пам'яток типу Пенківки⁵⁸. Іншу точку зору висловив П. М. Третяков. Згідно з його концепцією, процес формування слов'янських старожитностей охоплює широке коло пам'яток першої половини I тисячоліття н. е., розміщених у Верхньому Подніпров'ї, а також між Середнім Дніпром і Західним Бугом. В цілому заперечуючи участь черняхівського населення в формуванні ранньослов'янської культури, він прийшов до висновку, що на північно-західних околицях черняхівського ареалу пам'ятки цієї культури належали слов'янам⁵⁹. Серйозні докази на користь етнічних взаємозв'язків пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. Подністров'я і ранньосередньовічної слов'янської культури наводить у своїй монографії Б. О. Тимощук⁶⁰.

М. Б. Щукін і Д. А. Мачинський відкидають усі запропоновані досі варіанти вирішення проблеми. Йдучи слідом за М. І. Артамоновим, вони сподіваються відкрити на території Волині ще невідомі слов'янські пам'ятки першої половини I тисячоліття н. е. Останні дослідження, серед них й проведені М. Б. Щукіним, довели, що ці надії не мають під собою реального ґрунту. Крім того, звідки відомо, що нові пам'ятки, навіть коли б їх відкрили, мусять бути слов'янськими?

Серед польських археологів так само відсутня єдина думка у питанні про формування ранньосередньовічної культури на території між Віслою і Одером. Деякі з них (К. Яжджевський, В. Генсель, В. Шиманський, Л. Лецієвич) намагаються знайти зв'язки між слов'янськими і пізньопшеворськими пам'ятками, інші ці зв'язки повністю заперечують (К. Годловський)⁶¹.

⁵⁸ Русанова И. П. Славянские древности..., с. 196—211.

⁵⁹ Третяков П. Н. У истоков древнерусской народности. Л., 1970.

⁶⁰ Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини..., с. 30—39.

⁶¹ Chmielewski W., Jażdżewski K., Kostrzewski J. Вказ. праця, с. 290—291; Hensel W. Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Warszawa, 1965; Szymański W. Szeligi

Аналізуючи погляди згаданих дослідників, ми прийшли до висновку, що шлях, намічений В. В. Седовим та І. П. Русановою, також вимагає серйозних виправлень у бік зменшення недооцінки верхньодніпровських пам'яток і переоцінки пшеворських старожитностей у формуванні ранньосередньовічної слов'янської культури.

Безперечно, матеріали типу Обідні, Банцерівщини—Колочина свідчать про наявність у Верхньому Подніпров'ї поряд із слов'янськими елементами особливостей балтських культур (циліндрично-конічної форми посудини, речі з емалями тощо). Очевидно, цю групу необхідно розглядати в процесі формування, нашарування слов'янських елементів культури на балтський субстрат. Однак деякі відмінності кераміки типу Колочина і корчакської при схожості жител і поховального обряду ні в якому разі не вказують на те, що слов'яни на Верхньому Дніпрі з'являються пізно — лише наприкінці третьої чверті I тисячоліття. Ми вважаємо, що П. М. Третяков мав усі підстави пов'язувати процес розселення слов'ян у Верхньому Подніпров'ї з інтеграцією зарубинецького населення. Відкриття П. І. Хавлюком зарубинецьких пам'яток на Південному Бузі ніяк не узгоджується з концепцією їх виключно балтської належності. Відомо, що балти так далеко на південь не заходили. Крім того, ряд форм кераміки, близьких до пізньозарубинецької і колочинської, є на пам'ятках як типу Пеньківки, так і празького типу.

Наведені факти ставлять під сумнів висновки про виключно балтську належність пам'яток V—VII ст. Верхнього Подніпров'я. Це, найімовірніше, було змішане населення, в матеріальній культурі якого переважали тенденції слов'янізації.

Попередниками верхньодніпровської — колочинської — групи треба вважати пізньозарубинецькі старожитності в поєднанні з елементами дніпро-двінської культури та інших балтських культур, що визначає їх специфічний характер і певні відмінності в порівнянні з матеріалами празької і пеньківської груп.

Пеньківській групі пам'яток між середніми течіями Дніпра і Дністра, як відомо, передували черняхівські старожитності. Характер їх матеріалів не дає підстави вважати, що пам'ятки типу Пеньківки сформувалися лише на основі останніх. Пеньківські старожитності значно ближче стоять до пам'яток київського типу Середнього Подніпров'я, що спостерігається в житловому будівництві (житла іноді з центральним стовпом), в поховальному обряді (труноспалення в ямці) і особливо в кераміці, якій властиві біконічні форми. Але оскільки є істотна різниця в формах кераміки колочинської і пеньківської типів, незважаючи на одночасність їх виникнення, слід припустити, що крім пізньозарубинецької основи в їх формуванні брали участь різні культурні елементи. Як для колочинської групи немає сумніву щодо наявності балтського культурного елемента, так для пеньківської — рис місцевої черняхівської культури. Це підтверджують і дані антропології, що вказують на близькість мезодоліхокранного вузькоколицького населення Середнього Подніпров'я давньоруського часу до черепів з черняхівських могильників, які в свою чергу відповідають краніологічним матеріалам з поховань скіфського часу⁶².

Розглядаючи специфічні риси середньодніпровської — пеньківської — групи, не можна не відзначити керамічних форм, близьких до кераміки Пастирського городища, а також існування поряд з напівземлянками юртоподібних жител (Стецівка), що, безсумнівно, вказують на зв'язки з світом кочовиків.

pod Płockiem na początku wcześnieego średniowiecza. Wrocław—Warszawa—Kraków, 1967; Leciejewicz L. Słowiańszczyzna zachodnia. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1976; Godłowski K. Zagadnienie ciągłości kulturowej i kontynuacji osadniczej na ziemiach polskich w młodszym okresie przdrymskim, okresie wpływów rzymskich i wędrówek ludów.— Archeologia Polski, 1976.

⁶² Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян..., с. 256.

Територія поширення слов'янських пам'яток з керамікою празького типу велика — від Верхнього Дніпра до Ельби. Між Одрою і Ельбою ці пам'ятки датуються часом не раніше другої половини VI ст., що свідчить про освоєння цієї території слов'янами лише в процесі їх розселення в другій половині I тисячоліття н. е.

Область між Прип'яттю, Карпатами і Верхньою Віслою, де, мабуть, проходили процеси, що призвели до виникнення слов'янської групи пам'яток з керамікою празького типу, в другій чверті I тисячоліття н. е. була зайнята в основному пізньозарубинецькими і черняхівськими старожитностями, у Прикарпатті — культурою карпатських курганів, а між Західним Бугом і Горнишою — пам'ятками східної поморсько-мазовецької культури. В перших століттях нашої ери на Волині й у Верхньому Подністров'ї крім зарубинецької культури існували пшеворська і липицька, а на Середньому Дністрі та південніше — пам'ятки типу Лукашівки.

Вивчення всіх пам'яток першої половини I тисячоліття н. е. на згаданій території і розчленування їх на окремі хронологічні етапи і етнокультурні групи показали, що більшість з них не пов'язана з процесами формування слов'янських старожитностей. Це стосується липицької та поморсько-мазовецької культур, а також культури карпатських курганів і значної частини черняхівських пам'яток.

Типологічно близькими до слов'янської групи V—VI ст. н. е. з керамікою празького типу виявилися певною мірою пізньозарубинецькі старожитності Правобережжя Дніпра і північна частина пам'яток черняхівської культури, що склалася головним чином на основі останніх і південно-східної групи пшеворської культури. Елементи зарубинецької і пшеворської кераміки поєднуються в ряді пам'яток Середнього Подністров'я і Побужжя вже в першій чверті I тисячоліття н. е. (Ремезівці, Подріжжя — нижній шар, Підберезці, Вербковиці, Чижки, Рахни), а також у черняхівських комплексах (Чершин, Незвисько, Дем'янів та ін.).

Фактично форми горщиків, найближчі до кераміки празького типу (посудини без вінець і низькими ледве відігнутими віщями), з'являються в похованнях польської групи зарубинецьких пам'яток на рубежі нашої ери (Велемичі), а дещо пізніше — як одиничні форми в пшеворській культурі ранньоримського часу. Але вони не доживають тут до середини I тисячоліття н. е. В пізньопшеворських пам'ятках, за свідченням польських археологів, такі горщики вже відсутні або трапляються дуже рідко. Їх дальший розвиток у другій чверті I тисячоліття н. е. добре простежується в північно-західній групі черняхівських старожитностей типу Бовшева II, Черепина тощо, від яких вони переходять до слов'ян середньовіччя.

Серед матеріалів найраніших пам'яток празького типу на Дністрі і Пруті (Зелений Гай, Устя, Рашків II, Каветчина) в житлових комплексах разом з ліпним посудом виступає в незначній кількості гончарна кераміка римського часу. Спільні риси простежуються у характері жител і якоюсь мірою поховальному обряді.

Таким чином, слов'янській культурі раннього середньовіччя передували глибокі й складні етнокультурні процеси, що залучили до свого кола крім пізньозарубинецьких і пшеворських старожитностей і значної кількості черняхівських також інші культурні групи, що позначилося на специфіці керамічних комплексів, представлених празьким, колочинським і пенківським типами.

Схему, запропоновану Й. Вернером, за якою всі групи слов'янських старожитностей виникають лише на одній пізньозарубинецькій основі на Верхньому Дніпрі, не можна прийняти. Її хибність полягає в помилкових уявленнях автора про готську належність черняхівської культури і наявність хіатусу в лісостеповій смузі Східної Європи після вигнання

готів гунами в V ст. н. е. Останнім часом безперечно доведено, що готи становили лише незначну частину населення черняхівської культури. До її складу входили й інші племена—пізні скіфи, сармати, слов'яни, фракійці. Частина цього населення, в тому числі слов'яни, безперечно, залишилась і взяла участь у формуванні слов'янської культури раннього середньовіччя. Знахідки на слов'янському поселенні в Кодині на Пруті фібул IV—V ст. н. е. (І. П. Русанова, Б. О. Тимошук) заперечують теорію хіатусів про запустіння лісостепової смуги Східної Європи в гуннський час.

Викладені висновки підтверджуються даними лінгвістів. Саме в районах стику пізньозарубинецької, черняхівської і південно-східної груп пшеворської культури між Прип'яттю і Середнім Дніпром, верхів'ями Дністра і Вісли, згідно з дослідженнями В. Н. Топорова і О. Н. Трубацова, лежить суцільний пласт архаїчних слов'янських гідронімів⁶³. Можна вважати, що хронологічно вони пов'язуються зі згаданими культурами, оскільки в районах, де слов'яни оселяються пізніше, в другій половині I тисячоліття н. е., останні, як правило, відсутні. Очевидно, тут слов'янське населення користується вже існуючими назвами. Сказане не суперечить і писемним даним античних авторів I—II ст. н. е. та візантійських істориків VI ст. н. е., які досить виразно локалізують слов'ян-вепедів у римський період на схід від Вісли, а в ранньому середньовіччі уже на значно ширшій території—в басейнах Дніпра, Дністра, Дунаю та Вісли.

Таким чином, аналіз археологічних матеріалів і зіставлення їх з лінгвістичними та історичними даними переконують нас у тому, що територія слов'ян в першій половині I тисячоліття н. е. займала не тільки вільну від балтів південну частину Білорусії, але й значні райони Південного Полісся та лісостепової зони між Дніпром і Верхньою Віслою.

Матеріальна культура всіх трьох слов'янських груп (празької, пенківської і колочинської) переходить в старожитності слов'ян VII—X ст. Проте питання співвідношення слов'янських пам'яток V—VII ст. і пізніших потребує розробки й заслуговує на окремий розгляд.

В. Д. БАРАН, Е. В. МАКСИМОВ

Достижения и проблемы раннеславянской археологии в СССР

Резюме

Важное место в отечественной и зарубежной исторической науке занимают сейчас исследования древней истории славян. За последние годы изучение далекого прошлого славян ознаменовалось новыми достижениями как в области накопления и обработки археологических материалов, так и в области их теоретического обобщения.

Памятники, относящиеся к зарубинецкой культуре, были раскопаны на большой площади: поселение и могильник Чаплин в Верхнем Поднепровье, могильники Велмичи и Отвержици в Полесье, поселения Оболонь, Лютеж, Пилипенкова Гора, Пироговский могильник и другие памятники в Среднем Поднепровье, поселение Почеп на Верхней Десне; проведены большие разведочные работы. Это дало возможность объективно и с достаточной полнотой охарактеризовать различные стороны материальной культуры зарубинецких племен — состояние ремесел, сельского хозяйства и торговли, особенности жилищного и военно-оборонительного строительства, погребальный обряд. Значительное расширение источниковедческой базы позволило с большим основанием, чем ранее, рассматривать такие кардинальные проблемы зарубинецкой археологии, как ее генезис, хронология и исторические судьбы. И хотя эти проблемы еще окончательно не решены, их состояние более перспективно, чем в 50-е или 60-е годы.

Большое значение в выяснении проблемы происхождения славян имело открытие памятников киевского типа, которые являются связывающим звеном между зарубинецкой и раннеславянскими культурами третьей четверти I тысячелетия н. э., до недавнего времени также почти не изучавшимися. Сейчас памятники киевского типа исследуются в Белоруссии, на территории СССР и РСФСР. Получены пока еще не очень большие, но исключительно важные в научном отношении материалы. В настоящее

⁶³ Топоров В. Н., Трубацев О. Н. Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья. М., 1962, с. 229—251.

время имеются объективные предпосылки утверждать, что в новой культуре действительно есть определенные элементы зарубинского комплекса. Значительно увереннее можно говорить о генетических связях культуры киевского типа с раннеславянскими древностями, представленными памятниками колочинского и пеньковского типов.

Известно, что многочисленная и богатая черняховская культура занимает важное место в исторических процессах второй четверти I тысячелетия н. э. на обширной территории Юго-Восточной Европы. Раскопкам черняховских памятников в последние годы уделялось большое внимание, вышли в свет серии публикаций и монографий, посвященных этой проблеме. И хотя многие вопросы остались дискуссионными, становится ясным, что черняховская культура формировалась в причерноморской зоне на основе синтеза скифо-сарматских, фракийских и провинциально-римских культурных элементов и, расширяясь на север и северо-запад, охватывала территорию Поднепровья и Поднестровья, включая пшеворские и зарубинецкие древности.

Огромное значение для славянской археологии имели планомерные и широкие исследования славянских памятников V—VII вв., в результате чего удалось выяснить характер поселений, керамических комплексов, особенности погребального обряда, наметить контуры решения хронологии раннеславянских культур. Как удалось установить, славянской культуре раннего средневековья предшествовали глубокие процессы, вовлеченные в сферу своего действия кроме позднезарубинецких и пшеворских элементов и значительного количества черняховских также иные этнические группы, что и проявилось в специфике керамических комплексов, представленных материалами пражского, пеньковского и колочинского типов.

М. П. КУЧЕРА

Вивчення пам'яток давньоруського часу на території УРСР

На території УРСР відома значна кількість давньоруських археологічних пам'яток, що є цінним джерелом для вивчення одного з найвизначніших періодів стародавньої історії нашої Батьківщини—періоду існування Давньоруської держави. Це був час інтенсивного піднесення економіки, розквіту культури, посилення процесів етнічної консолідації східних слов'ян, що призвело до формування давньоруської народності—спільної основи трьох братніх народів—російського, українського і білоруського.

У роки Радянської влади, особливо у післявоєнний період, українські археологи у творчій співдружності з науковцями Москви та Ленінграда провели широкі археологічні дослідження давньоруських пам'яток, присвятили їм ряд монографій та збірників. Радянському читачеві добре відоме ім'я академіка Б. О. Рибакіна, який першим серед дослідників Давньої Русії поєднав археологічні джерела з історичними, літописними та етнографічними відомостями. Значним вкладом у розробку питань давньоруської археології та історії на матеріалах України є дослідження В. Й. Довженка, В. А. Богусевича, В. К. Гончарова, Д. І. Бліфельда, М. І. Самойловського, Д. Т. Березовця, Р. О. Юри (Київ), О. О. Ратича (Львів), М. К. Каргера, П. О. Раппопорта (Ленінград), С. О. Плетньової (Москва). Серед дослідників України важливі проблеми давньоруської археології вивчають Г. Г. Мезенцева, П. П. Толочко, М. П. Кучера, С. Р. Кілієвич, П. А. Горішній, О. В. Сухобоков, С. О. Висоцький (Київ), Б. О. Тимошук (Чернівці), В. В. Ауліх, В. С. Шеломенцев-Терський (Львів), П. І. Хавлюк (Вінниця), С. І. Пеняк (Ужгород), М. М. Кучінко (Луцьк). Разом з тим досить повільно й у недостатній кількості готуються молоді науковці даного профілю у Києві та Львові; майже зовсім вони відсутні в інших містах УРСР. Останнім часом вживаються заходи для усунення цього недоліку.

Протягом минулого десятиріччя основну увагу приділяли дослідженню нових пам'яток і створенню узагальнюючих праць.

Стан соціально-економічного розвитку Русі найповніше відбивають давньоруські міста. Сам факт появи міст знаменує глибокі соціально-економічні зрушення в суспільстві. В цьому плані першорядне значення